

Ebu Hanîfe ve Reel Siyaset

Ahmet YAMAN
SÜ İlahiyat Fakültesi

Sadece fıkıh değil genel hukuk tarihinin de en büyük simalarından biri olan Ebû Hanîfe, bilge hukukçuluğu yanında, siyasî gelişmeler karşısında tavır alan ve taraf olan bir kimliğe de sahiptir. 70 yılı bulan ömrünü, İslâm tarihinin en ünlü ve en belirleyici olan iki hanedan yönetimi altında geçiren bu büyük hukukçu, tefakkuh çabasını yani akademik eylemlerini, Emevî ve Abbâsî yönetimlerinin hukuk dışı uygulamalarına karşı verdiği siyasî mücadele/mücadele eylemi ile taçlandırmıştır.

Bu tebliğde, onun genel siyasî tavrını ve bunu belirleyen muhtemel etkenleri yakın plâna almaya çalışacağız.

Abdûlmelik b. Mervân'dan itibaren Emevî halifelerinin ve ilk iki Abbâsî halifesinin yönetimlerine şahit olan Ebû Hanîfe'nin siyasî tavrını belirleyen ana sebep, bu idarelerin totaliter uygulamaları ve özellikle Ehl-i beyt karşıtı tutumları olmuştur. O, bir yandan seslendirdiği görüşleriyle ve yazdığı rivayet edilen kimi kitaplarıyla, diğer taraftan yakın öğrencilerine yaptığı uyarılarla ve siyasî merkezin resmî görevlendirme taleplerini sürekli reddetmekle, bütün bunların ötesinde merkezî otoriteye karşı ayaklanan Ehl-i beyt muhalefetine ilmî, maddî ve lojistik destek vermekle muhalefet tavrını açıkça sergilemiştir.

Kendisine, yönetimlerinin mahiyet ve meşrûiyeti hakkında ne düşündüğünü soran Abbâsî halifesi Mansûr'a (ö. 158/775) verdiği şu cevap, onun siyasî tavrının açık bir göstergesidir: *“Dini hakkında doğruyu arayan kimse kızmaz. Kendi kendine bir düşünsen, bizi çağırmaktaki gerçek amacının, bütün ümmete, bizim senin politikalarına onay verdiğimizizi reklam etmek olduğunu bilirsin. Hilafet, meşveret ve icma ile sabit olur. Oysa sen, saltanat yoluyla geldin. Vicdanında takva bilinci olan iki kişi bile seni onaylamaz.”*¹

Zaten Ebû Hanîfe, mutlak itaat taraftarı olmadığını, ilk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'a biat ederken daha baştan belirtmiş,² bir başka vesileyle de yolsuzluk yapan veya zulmeden iktidarların meşrûiyetini kaybedeceğini vurgulamıştır.³ Hanefîlerin ünlü bilgini Cessâs'ın (ö. 370/980) şu ifadesi de mezhebin imamının siyasî anlayışını ortaya koymaktadır: *“Bazıları, Ebû Hanîfe'nin fâsık birinin imamet ve hilafetini onayladığını, devlet başkanlığı ile yargıçlığı birbirinden ayrı düşünüp fâsık yargıcın kararını onaylamayıp fâsık idarecinin yönetimini onayladığını zannederler. Bu bâtil iddia apaçık bir yalandır. Ebû Hanîfe'ye*

¹ Saymerî, Ahbârü Ebî Hanîfe, s. 59-60; Kerderî Bezzâzî, Menâkıb, s. 296; Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, 185; Ahmed Abdülhüseyn, Mevkıfu'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyîn, s. 103-104.

² Saymerî, Ahbârü Ebî Hanîfe, 14-15; Mekkî, Menâkıb, s. 128; Kerderî Bezzâzî, Menâkıb, s. 214.

³ Zehebî, Menâkıb, s. 17.

*göre yargıç ile halife arasında bir fark yoktur ve her ikisi için de aranacak şart, adalettir. Fâsık biri halife olamayacağı gibi yargıç da olamaz. Emevîler zamanında İbn Hübeyra'nın yargıçlık teklifini kabul etmeyen Ebû Hanîfe'ye böyle bir içtihat nasıl yamanabilir?"*⁴

Ebû Hanîfe'nin zalim bir yönetime karşı tavrı o kadar serttir ki İmam el-Evzâî (ö. 157/774) bile, "Sonunda zalimlerle savaşmayı öne sürünceye kadar Ebû Hanîfe'nin her içtihadına anlayarak katlanabiliyorduk." demiştir.⁵

Gerçekten Ebû Hanîfe, zalim bir karaktere sahip olup meşrûyetini kaybetmiş iktidarların fiilî müdahale ile yönetimden uzaklaştırılacağı düşüncesindedir. Nitekim sadece Cessâs değil, İbn Hazm da (ö. 456/1064), eğer başka yol kalmamışsa emr-i bi'l-marûf ile münkerin defi için, silaha sarılmanın vâcib olduğu görüşünü ona atfetmektedir.⁶

İşte böyle bir siyaset anlayışına sahip olması sebebiyledir ki Ebû Hanîfe, Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân'a karşı ayaklanan Zeyd b. Ali Zeynelâbidin'i (ö. 122/743) açıkça desteklemiş, maddî katkıda bulunmuş, hatta bu olayla Bedir savaşı arasında bir manevî bağlantı bile kurmuştur. Aynı şekilde, Abbâsî yönetimine Medine'de isyan eden Muhammed Nefsüzzekiye (ö. 145/763) ile Basra'da ayaklanan kardeşi İbrahim'e de (ö. 145/763) hem fikrî-hukukî hem de maddî katkılarda bulunmuştur.⁷ Bu iki kardeş, Hz.Hasan'ın torunlarından ve aynı zamanda Ebû Hanîfe'nin hocalarından olan⁸ Abdullah b. Hasan'ın (ö. 145/762) oğullarıydı.

Şehristânî'nin (ö. 548/1153) ve daha sonra İbn Haldûn'un (ö. 808/1406) verdikleri bilgiye göre Ebû Hanîfe, hilafete daha lâıyk olması itibarıyla Muhammed Nefsüzzekiye'ye biat etmiş, onun Medine'de öldürülmesi üzerine de Ehl-i beyte olan muvâlât fikri perçinlenmişti.⁹ Olaylar sırasında halife Mansûr'un bazı komutanlarına Nefsüzzekiye isyanını bastırmak üzere sevk edilen orduda görev almamaları telkininde bulunmuş ve Hasan b. Kahtabe gibi bazılarını ikna da etmişti.¹⁰

Bu siyasî gelişmeler vasatında Ebû Hanîfe bu kadarla yetinmemiştir. Kendisine isyanlara katılmanın câiz olup olmadığını soranlara, derhal katılmaları gerektiği cevabını vermiş; bazı gerekçelerle kendisinin katılamayışına hayıflanmış, Muhammed ile kardeşi İbrahim'in saflarında bulunup da şehit düşenlerin yerinde olmayı arzu etmiş-

⁴ Cessâs, Ahkâmu'l-Kur'ân, 1/99.

⁵ Cessâs, a.g.e., I, 99-100.

⁶ İbn Hazm, el-Fisâl, V, 20-23.

⁷ bkz. Taberî, Tarih, VI, 183; Mes'ûdî, Murûcû'z-zeheb, III, 360; Cessâs, a.g.e., I, 100; Mekkî, Menâkıb, 239, 342-343; Ebû'l-Ferec İsfahânî, Makâtîlü't-tâlibiyyîn, s. 361; Kerderî Bezzâzî, a.g.e., s. 344-345; Mevdudî, el-Hilâfe ve'l-mülk, s. 180; V. Vaglieri, "İbrahim b. Abd Allah", EI2 (İng), III, 983 vd. Bu isyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Cem Zorlu, Abbâsilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar, Ankara 2001.

⁸ Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, IX, 432; Mekkî, a.g.e., s. 43; Sâlihî, Ukûdü'l-cümân, s. 76.

⁹ Şehristânî, el-Milel, I, 156 vd.; İbn Haldûn, el-İber, III, 190 vd.

¹⁰ Mekkî, Menâkıb, s. 440.

tir.¹¹ Tarih kaynaklarının verdikleri kimi ayrıntılara bakılırsa, o, özellikle İbrahim'in başlattığı kalkışmaya bütün insanların katılması gerektiğini her fırsatta dile getiriyor, bunu defalarca yapılan hacc ibadetinden daha faziletli görüyor, hatta küçük Bedir savaşı nitelemesini yapıyor ve bu uğurda savaşmayı göze alan çocuklarını göndermeyip engel olan ebeveynleri kınıyordu.¹²

Sanki bir erkân-ı harb gibi o, İbrahim'e strateji önerisinde bile bulunmuştur. Destek vermek üzere ona yazdığı bir mektupta -ki, bu mektup daha sonra Mansûr'un eline geçmiş ve kendisinin daha sonraları Bağdat'ta hapsedilmesinin gerekçelerinden birisi olmuştur- şunları kaydetmiştir: “Zeydiyyenin desteğini kazanmak için Kûfe'ye gel. Fakat kendini gizleyerek gel; zira senin tarafında olduklarını söyleyenler ile Mansûr arasında umulmadık gelişmeler olabilir. Yaralılara ve kaçanlara şöyle şöyle muamele et. Atalarının Sıffîn savaşındaki tecrübesini dikkate al.”¹³

Yakın öğrencisi ve dostu Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) anlattığına göre, İbrahim'i bu şekilde açıkça desteklediği haberini alan Mansûr, ona İbrahim'in ağzından samimi ifadelerle bezenmiş düzmece bir mektup yazar. Ebû Hanîfe mektuba aynı samimiyetle cevap verir. Bunun üzerine Mansûr, isyanları bastırıp düzeni sağladıktan sonra Ebû Hanîfe'yi cezalandırır.¹⁴ Bir başka öğrenci dostu Züfer'in (ö. 158/775) şu tesbiti, hocasının reel siyaset içindeki tavrının, sivil itaatsizlikten ve sabretmekten daha öte boyutlara vardığını bir başka açıdan teyit etmektedir: “İbrahim'in isyanına olabildiğince açıkça destek verdiğini ilân edip de insanlara onun hurûcuna katılma fetvâsını verdiğinde kendisine dedim ki: Yemin ederim ki sen, boynumuza ip geçirilinceye kadar bu eylemlerinden vazgeçmeyeceksin!”¹⁵

Ebû Hanîfe, muhalif tavrını yazılı doktrinine de taşımıştır. Bazı müellifler, temas ve nasihatlerle hükümeti düzeltme teşebbüsleri olumlu bir netice vermeyince, Ebû Hanîfe'nin, herhangi bir idarenin meşrûiyet şartlarına, muhalefet metotlarına ve gerekiyorsa fiilî mücadeleye dönük kanaatlerini serdedebilmek için *Siyer* ismiyle bir kitap yazdığını söylerler.¹⁶ İşte bu siyasî düşünceleri sebebiyle Ebû Hanîfe üzerinde akademik baskılar ve kısıtlamalara gidilmiş, meselâ Abbâsî halifesi Mansûr, özellikle yönetimle ilgili alanlarda olmak üzere Ebû Hanîfe'ye görüş açıklama yasağı koymuştur.¹⁷

¹¹ Cessâs, a.g.e., 1/100; Bağdâdî, a.g.e., 13/385; Ezdî, Târîhu Mavsıl, s. 188; Kerderî Bezzâzî, Menâkıb, s. 344-345; Dâvûdî, Umdetü't-tâlib, s. 88; bkz. Küleydâr, Târîhu Kerbelâ, s. 194; Muhsin Emin, A'yânü's-şîa, 2/180; Ahmed Cevdet Paşa, Kıyas-ı enbiyâ, 2/41; Şibay, “Ebû Hanîfe”, İA., 4/25.

¹² Mekkî, a.g.e., s. 343; İsfahânî, Makâtîlü't-tâlibiyyîn, s. 364, 378-9; Muhsin Emin, A'yânü's-şîa, 2/180; Zehebî, Târîh, h.141-160/43; Dâvûdî, Umdetü't-tâlib, s. 88; İbnü'l-İmâd, Şezerâtü'z-zeheb, 1/214. Bazı tarih kaynaklarına ulaşmamda yardımları olan değerli araştırmacı Cem Zorlu'ya müteşekkirim.

¹³ İsfahânî, a.g.e., 361, 366-7; Muhsin Emin, A'yânü's-şîa, 2/180.

¹⁴ İbn Abdilber, el-İntikâ, s. 170-171.

¹⁵ Bağdâdî, Târîhu Bağdâd, 13/330; İbn Abdilber, a.g.e., s. 170; Mekkî, a.g.e., s. 428; İsfahânî, Makâtîlü't-tâlibiyyîn, s. 361; Zehebî, Menâkıb, s. 21.

¹⁶ Hamidullah, “Serahsî'nin Devletler Umumî Hukukundaki Hissesi”, s. 18-19.

¹⁷ Saymerî, Ahbâru Ebî Hanîfe, s. 61; bkz. İbn Abdilber, el-İntikâ, s. 168-169.

Merkezî iktidarın politikalarına karşı muhalif tavrını, resmî görevlendirme tekliflerini ısrarla kabul etmemekle de göstermiş olan İmam Ebû Hanîfe, bu yüzden mihnelere maruz kalmıştır. Emevîler döneminde bir ara Kûfe valisi olan İbn Hübeyra (ö. 132/750), İbn Ebû Leylâ (ö. 148/765), İbn Şübrûme (ö. 144/761) ve Dâvûd b. Ebû Hind gibi âlimleri, çok arzulu olmadıkları halde çeşitli kamu görevlerine getirmişti. Ebû Hanîfe'ye de kadılık görevi vermek isteyince o, bunu reddetmiş sonuçta hapse atılmıştı. Oğlu Hammâd'ın ve öğrencisi Ebû Yûsuf'un anlattığına göre İbn Hübeyra, her gün 10 kamçı olmak üzere on gün boyunca babasına/hocasına işkence etmiştir.¹⁸ Öyle ki, işkence sırasında aldığı darbelerden dolayı başının yarıldığına dair bilgiler bulunmaktadır.¹⁹ Bu durumu gören yukarıda ismi geçen âlimler, "Kendini tehlikeye atma! Bu görevi kabul et!" tavsiyesinde bulunsalar da Ebû Hanîfe, *"Hayır! Vâsıt Mescidi'nin kapılarını saymak gibi (zararsız ve basit) bir görev bile teklif etse, onu dahi kabul etmem. Hem nasıl olur da bu görevi kabul edebilirim? O, idam edeceği birisinin ölüm fermanını yazacak, sonra ben de onu onaylayacağım, öyle mi? Allah'a andolsun ki, böyle bir sorumluluğa asla katlanamam"* gerekçesiyle reddetmiştir.²⁰

Abbâsîlerden Ebû Ca'fer el-Mansûr'un aynı yöndeki talebini de benzer gerekçelerle reddeden Ebû Hanîfe, bu yüzden temel gıda maddelerinden mahrum bırakılmış, hem de hapsedilmişti. Hatta vefatının bile hapisteki işkenceler ve zehirlenme olduğuna dair bilgiler, menâkıp kitaplarının ötesinde fıkıh eserlerinde de zikredilmiştir.²¹

Bütün bu baskılara ve işkencelere rağmen doğruyu söylemekten hiç çekinmemiştir. Kendisinin iktidara, iktidarın kendisine beslediği duygulara rağmen halifenin huzurunda yanlış kararları açıkça eleştirmesiyle de dikkati çekmektedir. Oğlu Hammâd'ın verdiği bilgiye göre Ebû Ca'fer Mansûr, kendisini huzura getirtmiş ve "Bu Musul halkı, isyan etmeme sözünü vermişken şimdi isyan ettiler. Allah, onların mallarını ve canlarını bana helâl kıldı. Ne yapayım?" diye sormuştur. Ebû Hanîfe'nin "Sen şu anda bir emân makamında değil misin? Onlar sana mâlik olmadıkları bir şeyi şart koşmuşlar; sen de kendi yetkinde olmayan bir şeyi onlardan istemişsin. Eğer onlara dokunursan, helâl olmayan bir iş yapmış olursun. Oysa Allah'ın şartı uyulmaya daha lâyıktır." cevabını beğenmeyen Mansur kalkıp gitmesini istemiştir. Olayın devamında Hammâd, birkaç gün daha Bağdat'ta kaldıklarını, babasının tekrar huzura çağırıldığını ve onun yaklaşımının Mansûr tarafından kabul edildiğini anlatır.²²

¹⁸ İbn Abdilber, a.g.e., s. 171; Mekkî, a.g.e., s. 427, 431; Zehebî, Menâkıb, s. 14-5; İbnü'l-İmâd, Şezerât, 1/228.

¹⁹ Saymerî, a.g.e., s. 57, 58; Sâlihî, Ukûdü'l-cümân, s. 313.

²⁰ Cessâs, Ahkâmü'l-Kur'ân, 1/99; Saymerî, a.g.e., s. 58; Mekkî, a.g.e., s. 275; Bağdâdî, a.g.e., XIII, 326; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye, 10/107; Zehebî, Menâkıb, s. 15; Sâlihî, Ukûdü'l-cümân, s. 311; Uzunpostalıcı, "Ebû Hanîfe", DİA., X, 134.

²¹ Saymerî, Ahbâru Ebî Hanîfe, s. 87 vd.; Mekkî, Menâkıb, s. 432-438; Zehebî, a.g.e., s. 16, 30; Sâlihî, a.g.e., s. 316, 357; İbn Âbidîn, Reddu'l-Muhtâr, 1/45.

²² Ezdî, Tarihu Mevsil, s. 181, 206-207. İbn Haldûn, el-İber, 3/360. Ayrıca bkz. Serahsî, el-Mebsût, X, 129; Saymerî, a.g.e., s. 60-61.

Ebû Hanîfe'nin bu tür davranışları bireysel bir tercihten ibaret değildir. O, icraatını tasvip etmediği yönetimlere karşı aynı tavrın koyulması gerektiğini, yakın çevresine de tavsiye etmiştir. Meselâ Ebû Yûsuf'a yaptığı tavsiyeler arasında şu cümleler bulunmaktadır: "İdare ile olan ilişkilerde dikkatli olun. Yapabildiğiniz ölçüde uzak durun. Eviniz onlara yakın yerlerde olmasın. Fakat yöneticileri yolu yordamınca uyarmaktan da geri kalmayın. Sosyal ilişkilerde sultanla hemhal olmaktan kaçının."²³

Kitabu'l-Harâc'ının hemen başında Ebû Yûsuf'un, Hârûn Reşîd'e hitaben sarfettiği şu sözleri, muhtemelen hocasının hatırasını taşımaktadır: "Devlet yapılanması doğruluk ve adalet üzere değilse, Allah o yapılanmanın temellerini sahiplerinin ve avânesinin tepelerine yıkar. Bu sebeple bu ümmetin ve halkın işlerinden Allah'ın sana tevdi ettiği görevleri zâyî etme, zira görevdeki kuvvet/başarı, Allah'ın izniyledir". "Çobanların efendilerine hesap vermesi gibi, yöneticiler de Rablerine hesap verirler. Öyleyse Allah'ın seni tayin ettiği bu yönetim işinde hakkı/adaleti hâkim kıl! Çünkü kıyamet gününde Allah'ın karşısında en bahtiyar çoban, halkını mutlu eden çobandır. Sen sapma ki, raiyyen de sapmasın". "Yöneticinin zulmü, halkın helâk olması demektir. Güvenilmez ve hayırsız insanlarla yardımlaşması da bütün toplum için bir felâkettir".²⁴

Ebû Hanîfe'nin, Emevî ve Abbâsî idarelerinin reel siyasetleri karşısındaki düşünce ve eylemlerini belirleyen temel etken, herhalde, yönetimin meşrûiyet sorunu ile birlikte onun bağlı olduğu gelenek ve Ehl-i beyte olan bağlılığı olsa gerektir. Emin Hûlî'nin (ö. 1966) de belirttiği üzere o dönemlerdeki büyük fakihlerin çoğu Ehl-i beyt taraftarı idi.²⁵ Zaten Ebû Hanîfe ilk Abbâsî halifesi Ebû'l-Abbâs es-Seffâh, Kûfe'ye biat almak için geldiğinde bu kanaate sahip olduğunu açıkça ifade etmişti: "Hakkı (siyasî iktidarı) Nebîsinin yakınlarına ulaştıran Allah'a hamdolsun. Allah bu işi Nebîsinin yakınlarından asla çekip almasın."²⁶ O, Cemel muharebesinde Hz.Ali'nin haklı olduğunu da açıkça ifade ediyor;²⁷ Ehl-i kiblede olup da onun şîretini benimseme-yenlerin kaybeden taraf olacağını söylüyordu.²⁸ Babasının bir sözü olarak oğlu Hammâd'ın rivayet ettiği "Ali bize Osman'dan daha sevimlidir." ile "Kendisine karşı mücadele eden her kim olursa olsun, bu işe Ali daha lâyıktır." sözleri²⁹ bu hususu teyit etmektedir.

Bağlı olduğu ilmî ve fikrî geleneğin genel tavrı da zaten aynı yöndedir. Ebû Hanîfe silsilesinin tâbiûn neslindeki en önemli ismi ve Abdullah b. Mes'ûd'un Kûfe'de yerini bıraktığı Alkame b. Kays (ö. 62/682), Hz.Ali'nin saflarında Sıffin savaşına (37/657) katılmış,

²³ Mekkî, a.g.e., s. 370-371; Kerderî Bezzâzî, Menâkıb, s. 365; İbn Nüceym, el-Eşbâh ve'n-nazâir, s. 428; Kevserî, Hüsnu't-tekdâf, s. 81-82; Ahmet Abdülhüseyn, Mevkıfu'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyîn, s. 120-121.

²⁴ Ebû Yûsuf, Kitabu'l-Harâc, s. 3,5; ayrıca bkz. s. 6-17.

²⁵ Emin Hûlî, Mâlik, 2/352-3.

²⁶ Saymerî, Ahbâru Ebî Hanîfe, 14-15; Mekkî, Menâkıb, s. 128; Kerderî Bezzâzî, Menâkıb, s. 214.

²⁷ Mekkî, a.g.e., s. 344; Kerderî Bezzâzî, a.g.e., s. 345.

²⁸ Saymerî, a.g.e., s. 13.

²⁹ Mekkî, a.g.e., s. 342-343; Kerderî Bezzâzî, a.g.e., s. 345; Ebû Zehra, Ebû Hanîfe, s. 181, 182.

bizzat hizmetinde bulunmuş hatta burada aldığı yara sebebiyle topal kalmıştır.³⁰ Silsilenin bir diğer önemli ismi İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), a'yânü's-şîa arasında sayılacak kadar Ehl-i beyt taraftarıdır.³¹ Nitekim o, İbnü'l-Eş'as (ö. 85/704) ayaklanmasına fiilen katılmıştır da. Bir diğer açıdan, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Hz. Hasan'ın torunlarından Abdullah b. Hasan, (ö. 145/762) Ebû Hanîfe'nin hocalarındandır. Bütün bunların yanında Hz. Ali'nin hilâfet merkezi haline getirdiği Kûfe'deki genel hava, Emevî-Abbâsî valilerinin ya da komutanlarının hanedan muhaliflerine karşı giriştikleri kanlı eylemler, onun siyasî fikirlerinin oluşumunda etkili olmuştur. Söz gelişi Emevîlerin kudretli ismi Haccâc b. Yûsuf'un şu sözü bu tavrın en belirgin göstergelerinden biridir: "Abdullah b. Mes'ûd münafıkların başıdır. Şayet onu ele geçirirsem kanıyla yeri sulayacağım."³²

Hukuk tarihinin en önemli simalarından biri olan Ebû Hanîfe'nin siyasî duruşunu konu edinen bu tebliği, katılmadığımız bir değerlendirmeye işaret ederek noktalamak istiyoruz. İslâm siyasî düşüncesindeki muhalefet tavırlarını değişik kategorilere ayıran bazı çağdaş yazarlar, onun fiilî hurûc/başkaldırı anlamında *devrimci* bir anlayışa değil, başarı şansı varsa ancak o zaman zalim yöneticiye karşı çıkılması anlamında *temekkün* görüşüne sahip olduğunu söylerler.³³ Bunu da, son tahlilde, onun *el-Fıkhu'l-ekber*'deki "İyi olsun, günahkâr olsun her Müslüman'ın arkasında namaz kılmak câizdir" ilkesiyle Tahâvî'nin (ö. 321/933) aslında Ebû Hanîfe'ye atfetmediği ama bu yazarlarca sanki öyleymiş gibi gösterilen şu cümlesiyle temellendirirler: "Müslümanların iyi veya günahkâr idarecileriyle beraber hacc (dînî velâyet) ve cihad (dünyevî velayet) kesintiye uğramaksızın kıyamete kadar devam eder. Hiçbir şey onları iptal edip bozamaz."³⁴

Esasen Ebû Hanîfe, yukarıda Evzâî, Cessâs, İbn Hazm, Şehristânî ve İbn Haldûn'a atfen de belirttiğimiz üzere, fâsık ve zalim bir devlet başkanının velâyetini daha baştan meşrû görmeyerek böyle bir yönetime itaat borcunun olmadığını söylemektedir. Şu kadar var ki, o, fiilî durumlar karşısında, toplumun dinî ve dünyevî irtifaklarının tamamen yok olmayacağını, bunların geçerli olarak devam edeceğini belirtmektedir.

Bireysel kalkışmaları boş çabalar olarak değerlendirmesinden ve ancak caydırıcılığı olan bir toplulukla emr-i bi'l-ma'rûf görevinin yapılması gerektiği fikrinden hareketle de Ebû Hanîfe'nin temekkün taraftarı olduğu³⁵ söylenemez. Zira, siyasî muhalefet girişimleri kitlesel olur. Onun içindir ki İmâm Ebû Hanîfe, tek kişinin hurûcunu boş bir çaba olarak görmüştür. Oysa aynı Ebû Hanîfe, merkezî iktidarın askerî ve siyasî üstünlüğüne rağmen Emevîler döneminde Zeyd b. Ali'nin, Abbâsîler devrinde Muhammed Nefsüzzekiyye ile İbrahim'in isyanlarına açık destek vermiş, bu sebeple mihnelere maruz kalmayı göze

³⁰ İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-kübrâ, 6/88; Özel Ahmet, "Alkame b. Kays", DİA, II, 467.

³¹ Muhsin Emin, A'yânü's-şîa, 5/748; Kal'acî, Mevsûatü fikh İbrahim en-Nehaî, s. 144.

³² İbn Abdilber, el-İstî'âb, 993; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye, 9/129; Kal'acî, a.g.e., s. 144.

³³ Nevin A. Mustafa, İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet, s. 285 vd.; bkz. Mevdûdî, el-Hılâfe ve'l-mülk, s. 178; Akyüz Vecdi, Dört Mezhep İmâmı, s. 35.

³⁴ Mevdudî, a.g.e., s. 168; Nevin, a.g.e., s. 285-6; Akyüz, a.g.e., s. 35.

³⁵ bkz. Mevdûdî, el-Hılâfe ve'l-mülk, s. 180; Nevin, İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet, s. 290.

alabilmiştir. Bunlar, onun temekkûnün ötesinde bir siyâsî muhalefet fikrine, kaygısına ve eylemine sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynakça: Ahmed Cevdet Paşa (ö. 1312/1895), *Kıyas-ı enbiyâ ve tevârih-i hulefâ*, İstanbul 1966; Ahmet Abdülhüseyn, *Mevkifu'l-hulefâi'l-Abbâsiyyîn min eimmeti Ehli's-Sünneti'l-Erba'a*, Devha 1985; Akyüz Vecdi, *Dört Mezhep İmamı*, İstanbul 1999; Bağdâdî Hatîb (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd ve medîneti's-selâm*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye; Cessâs Ebû Bekir (ö. 370/980), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, Beyrut 1993; Dâvûdî Ahmed b. Ali (828/1425), *Umdetü't-tâlib fi ensâbi âli Ebî Tâlib*, Beyrut, Dâru'l-mektebi'l-hayat; Ebû Yûsuf (ö. 182/798), *Kitâbu'l-Harâc* (Mevsû'atü'l-harâc içinde), Beyrut, Dâru'l-ma'rife; Ebû Zehra (ö. 1974), *Ebû Hanîfe*, Kahire, Dâru'l-fikri'l-Arabî; Ebû'l-Ferec İsfahânî (ö. 357/967), *Makâtülü't-tâlibiyyîn*, Kahire, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye; Emin Hûlî (ö. 1966), *Mâlik b. Enes*, Kahire, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-Arabiyye; Ezdî Yezîd b. Muhammed (ö. 334/945), *Tarihu Mevsil*, Kahire 1967; Hamidullah Muhammed (ö. 2002), “Serahsî'nin Devletler Umumî Hukukundaki Hissesi”, *es-Serahsî Armağanı*, (çev.Salih Tuğ), Ankara 1965; İbn Abdilber (ö. 463/1070), *el-İntikâ fi fedâilî's-selâseti'l-eimmeti'l-fukaha*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye; İbn Abdilber, *el-İstî'âb fi ma'rifeti'l-ashâb* (el-İsâbe ile birlikte), Kahire 1328; İbn Âbidîn (ö. 1252/1836), *Reddû'l-Muhtâr ale'd-dürri'l-muhtâr*, Beyrut, Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî; İbn Haldûn (ö. 808/1405), *el-İber ve dîvânü'l-mübtedei ve'l-haber*, Beyrut 1971; İbn Hazm (ö. 456/1064), *el-Fisal fi'l-milel ve'l-ehvâi ve'n-nihal*, Beyrut 1985; İbn Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut 1990; İbn Nüceym (ö. 970/1562), *el-Eşbâh ve'n-nazâir*, Beyrut 1985; İbn Sa'd (ö. 230/844), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Beyrut, Dâru Sâdır; İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1678), *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, Kahire 1350; Kal'acî Muhammed R., *Mevsûatü fikh İbrahim en-Nehâî*, Beyrut 1986; Kerderî Bezzâzî (ö. 827/1424), *Menâkıbu Ebî Hanîfe* (Mekkî'nin Menâkıb'ı ile birlikte), Beyrut 1981; Kevserî Zâhid (ö. 1952), *Hüsnü't-tekadî fi sîrati'l-imam Ebî Yûsuf el-Kâdî*, Kahire 1948; Küleydâr Abdülcevâd, *Târîhu Kerbelâ ve hâiri'l-Hüseyn*, Necef 1967; Mekkî Muvaffak (ö. 568/1198), *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Beyrut 1981; Mes'ûdî (ö. 345/956), *Murûcü'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*, Beyrut 1988; Mevdûdî (ö. 1979), *el-Hilâfe ve'l-mülk*, (Arapçaya çev.) A.İdris, Kuveyt 1978; Muhsin Emin, *A'yânü's-şâa*, Beyrut 1983; Nevin A. Mustafa, *İslâm Siyâsî Düşüncesinde Muhalefet*, (çev. Vecdi Akyüz), İstanbul 1990; Özel Ahmet, “Alkame b. Kays”, *DİA*, 2/467; Sâlihî Muhammed b. Yûsuf, (ö. 942/1536), *Ukûdü'l-cümân fi menâkıbi'l-İmam el-A'zam Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, el-Medinetü'l-Münevvera, Mektebetü'l-İman; Saymerî (ö. 436/1044), *Ahbâru Ebî Hanîfe ve ashâbih*, Haydarabad 1974; Serahsî (ö. 483/1090), *el-Mebsût*, İstanbul 1983; Şehristânî (ö. 548/1153), *el-Milel ve'n-nihal*, Beyrut 1992; Şibay Halim Sabit, “Ebû Hanîfe”, *İA*, 4/20-28; Taberî (ö. 310/923), *Târîhu't-Taberî*, Kahire 1960-1967; Uzunpostalıcı Mustafa, “Ebû Hanîfe”, *DİA*, 10/131-145; V. Vaglieri, “İbrahim b. Abd Allah”, *EP* (İng), 3/983; Zehebî (ö. 748/1347), *Menâkıbu'l-İmam Ebî Hanîfe ve sâhibeyh*, Kahire, Dâru'l-kütübi'l-Arabî; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, Beyrut 1987.

Müzakere

Salih TUĞ

MÜ İLâhiyat Fakültesi Emekli Öğr. Üyesi

Ahmet Yaman'ın Fıkıh dalındaki uzmanlık çalışmalarını (M.A. ve Ph.D.) Kamu hukuk alanında gerçekleştirmiş olması dikkate alınacak olursa kendisinin yine kamu hukuku içinde kalan devlet-fert ilişkilerine dair ve daha çok anayasa hukuku içinde mütalaa edilen bu yönü dolayısıyla İmam Ebû Hanîfe'yi tahlil ve bir ilmî tenkide tâbi tutması isabetli sayılmalıdır.

Tebliğ metninde önce, çağdaşı Emevî ve Abbâsî Devleti idarecilerinin hukuk dışı ve totaliter uygulamalarına karşı İmam Ebû Hanîfe'nin hem sözel alanda faaliyet göstermek ve hem de fikhî eserler vermek suretiyle muhalefet ettiğini, öğrencilerine bu yönde telkinlerde bulunduğunu, ona göre meşrûiyeti münakaşalı devlet otoritesinden gelen resmî memuriyet ile görevlendirme tekliflerini de reddedişini belirtmekte ve bu bilgileri bize nakleden kaynakları isabetli olarak seçip, bunlarda yer alan İmam'ın "muhalefet" tutumunu eni konu gün ışığına çıkarmakta ve hatta onun toplumda ortaya çıkan muhalefet girişimlerini sadece ilmî-hukukî destek vermekle yetinmeyip, aynı zamanda maddî ve lojistik destek verdiğini ve böylece İmam'ın reel siyasetin içinde kesinkes yer aldığını açık seçik ifadelerle bizler için belirtmektedir.

Bu çerçeve dâhilinde tebliğini geliştiren A. Yaman, İmam Ebû Hanîfe'nin reel siyaset alanında oynadığı münakaşa götürmez rolün ispatı sadedinde verdiği delil mahiyetindeki bilgiler ile birlikte, İmam'ın "temekkün" yönünde bir tutumunun söz konusu edilemeyeceğini de birlikte ortaya çıkarmış olmaktadır.

Onun mevcut iktidarlara muhalefet sebeplerinin ayrıntıları ile sayılıp gösterilmemesinden sonra Yaman, İmam'ın daha çok Anayasa hukukunu ilgilendiren siyasî doktrin çalışmalarına dair verdiği günümüze ulaşabilen sınırlı sayıdaki muhtemel eserlerini de göstermeye çalışmakta ve ister sözel ve ister yazılı çalışmaları sonucu mevcut devlet iktidarı tarafından İmam Ebû Hanîfe'nin ne gibi cezalara çarptırıldığı ve hatta işkencelere tâbi tutulduğu, kaynakların verdiği bilgi sınırları dâhilinde açıklanmaktadır.

Ele alınan diğer önemli bir konu da İmam'ın siyasî propagandaya verdiği ağırlıktır; onun bu konuda giriştiği hareket ve ister öğrencileri arasında, ister halk arasında sarfettiği sözler, tebliğde yeterince konu edilmektedir. Yaman'ın bu bilgileri sadece sıralamakla yetinmediği görülmekte ve onun bu "muhalefet"indeki temel etkenleri ve dayanakları da birlikte ele almak suretiyle belirleyici görüşlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır.

Tebliğin son iki sahifesi, İmam Ebû Hanîfe'nin siyasî görüş ve fiilleri arasında acaba "temekkün" tarafının da bulunup bulunmadığına tahsis edilmekte ve Yaman'ın esas

itibarıyla katılmadığı bu “temekkün” taraftarlığı iddiasının, modern yazarlardan Nevin A. Mustafa’nın *İslâm Siyasî Düşüncesinde Muhalefet* adlı eseri, Mevdûdî’nin *el-Hilafe ve’l-mülk* ile Vecdi Akyüz’ün *Dört Mezhep İmamı* adlı eserlerinden istifade ile münakaşasının yapıldığı görülmektedir.

Tebliğ metninde ele alınan konu ile yakından ilgili kırktan fazla kitap veya makaleden oluşan bir “Kaynakça” da en sona yerleştirilmiş bulunmaktadır.

Sempozyumun I. oturumunda “İmam Ebû Hanîfe’nin Kişiliği” konusu işlenirken tebliğcilerden H. Hökelekli ve özellikle Mevlüt Uyanık’ın tebliğlerinde işledikleri konular ile A.Yaman’ın birliktelikte okunup karşılaştırıldıkları takdirde, İmam Ebû Hanîfe’nin siyasî muhalefet duruşu ve yapısının daha açık bir şekilde ortaya çıkacağı muhakkaktır; gerçekten de M.Uyanık’ın “sivil itaatsizlik” terimi ile ifade ettiği ve işlediği konu, İmam’ın o günkü devlet otoritelerine karşı takındığı hukukî-siyasî tavrın kavranmasında zihinlerde belirleyici bir yapı oluşturabilmektedir.

Bu noktadan hareketle diyebiliriz ki Yaman, İmam Ebû Hanîfe’nin, despot idarecilerin hukuk dışı uygulamalarına “muhalefet” ve “direniş” gösterme hakkı (ve hatta ödevi) biçimindeki hukukî görüşlerini, günümüzde Anayasa Hukuku çerçevesinde bireyin bir hakkı ve bazen de görevi olarak kabul eden görüşler ve modern hukukî yapılanma ile mukayeseli biçimde işleyebilmiş olsaydı, İslâm Fıkıh ilminin, hicretin daha II. asrında, özellikle Kamu hukuku alanında, hangi gelişmiş seviyelere ulaştığını bize göstermiş olurdu kanaatindeyiz.

Gerçekten de erken hicrî asırların fukahası mevcut iktidarların mutlak itaat isteyen tutumları, ve bu gibi yöneticilerin hukukî-fikhî prensip ve umdelere göre toplumları yönetmede isteksiz davranmaları sonucu pek tabidir ki fıkıh çalışmaları yapanlar, kamu hukukunun devletin menşei, devleti idare edenlerin “erk”lerinin kaynağı ve meşrûiyeti, bireylerin devlet iktidarları ve hükümetler karşısında sahip oldukları haklar ve ödevler konularına tam bir hürriyet ve serbesti içinde temas etme cesaretini gösterememişler ve bu hukuk dalı gelişmeden, İslâm hukuk tarihinde güdük kalmaya mahkum olmuştur. Bu cesareti gösteren hukuk âlimlerinin serüveni ise Yaman’ın tebliğ metninde en tipik örnekleriyle açıkça görülmektedir. Her ne kadar fıkıh tarihinde, Ahkâmü’s-sultaniye, Kitabü’l-vüzera nevinden eserler görülmekte ise de bunlar, tebliğ metninde de gösterilen toplumsal şartlar ve tutumlar karşısında fiilî iktidar sahipleri tarafından genellikle görmezden gelinerek ihmale uğramış ve daha çok nasihat ve tavsiye kitapları mahiyetinde olmaktan ileri gidememişlerdir diyebiliriz.

“Hukuka bağlı Devlet”, “Hukuk Devleti”, “Bağımsız Yargı” terimleri altında bugün çeşitli ülke hukuk sistemlerinde yapılandırılan ve hatta yaşanan idealler, şayet İslâm toplumlarında fukahaya hukukî tefekkür ve bunu açıklama hürriyeti imkânı ve fırsatı tanınmış olsaydı, belki de insanlık tarihinde bu ideallerin çok önceleri ele alınmış ve geliştirilmiş olabilirdi diyebiliriz; böyle diyoruz çünkü İslâm Fıkıhının ana kaynakları olan Kur’ân-ı Kerîm ve sünnet-i seniyye’de bugün de açıkça gördüğümüz kamu hukuku ve

devlet-birey ilişkileri konusunda teşri edilmiş “norm”lar ister istemez hür düşünceli ve gelişmeci bir fakîhi işaret ettiğimiz bu ideallere doğru yönlendirebilmeye imkân veren unsurlara yeterince sahiptir.

Gerçekten de bugün, on sekiz ve on dokuzuncu asırlarda batı hukuk düşünürleri tarafından temelleri oluşturulan ve yirminci asırda da meyveleri devşirilen hürriyetçi demokrasi ve bunun toplumlarda hem gerçekleştirilmesi ve hem de yaşatılması için Kamu Hukuku alanında toplumsal teminatlar ve müeyyideler mahiyetinde, birçok “hukukî müessese” ihdas edilip yaşama geçirilmiştir; bunlar arasında çok partililik (siyasî muhalefet), katılımcılık (sivil toplum kuruluşları, özellikle meslek odaları, barolar, sendikalar, dernekler, vakıflar), bağımsız yargı organları (özellikle yargıtay, danıştay, sayıştay, anayasa mahkemesi), bağımsız medya organları (yazılı, sesli, görüntülü) aracılığıyla kamu oyu oluşturulması ve siyasî partilerin teşkil ettiği hükümetlerin genel seçimler aracılığıyla değiştirilmesi ve yenilerinin oluşmasını sağlama gibi önemli olanları sayabiliriz.

Fiilen işbaşındaki iktidarları hukuka bağlı kalarak icraya yöneltme, hukuka bağımlı kılma ve yargının işleyişini bağımsız tutabilmek gibi ideallere sahip ve bunu açıkça savunan, ölene kadar mevcut siyasî iktidarlara “muhalefet”ten ve “direnme”ten asla geri dönmeyen İmam Ebû Hanîfe’nin elinde gerçekten de hukukî müeyyide sağlayabilecek yukarıda saydığımız modern “hukukî müesseseler”in olmayışı sebebiyle, işte tebliğ metninde A. Yaman’ın varlığını ortaya çıkardığı elim ve acı dolu mücadeleler ve bunlarla ilgili üzüntülü hatıralar kalmıştır diyebiliriz.

Yaman’ın tebrike şayan bir çalışma başardığı kanaatiyle arz olunur.

H. Yunus APAYDIN
EÜ İlahiyat Fakültesi

Sayın Salih hocamıza Ebû Hanîfe’nin siyasî duruşuna farklı bir açılım getiren Müzakeresinden dolayı teşekkür ediyoruz. Sözü Ahmet Beye vermeden önce bir kelimenin altını çizmek istiyorum ve o konuda ısrarcı olup olmayacağını şahsen sormak istiyorum. Devrimci karakterinden bahsetti Ebû Hanîfe’nin, Bu “devrimci”nin altını çiziyorum, üstünü de çiziyorum, tırnak içine de alıyorum. Kelime bugün çok farklı şeyler çağırıyor. Salih hocamızın da getirdiği açılımları da dikkate alırsak devrimci kelimesi hakikaten Ebû Hanîfe’nin siyasî duruşu için uygun olabilir mi diye Ahmet Bey kardeşime sormak istiyorum.

Cevap

Ahmet YAMAN
SÜ İlähiyat Fakültesi

Siyaset literatüründeki muhalefet kavramları sıralanırken kullanılan bir kavram olduğu için devrimci kelimesini ben de kullanmış oldum. Bir tevekkül kavramı var, bir devrim kavramı var, bir de teslimiyet kavramı var bu üç tavrın etrafında özetleniyor siyaset literatüründe muhalefet kavramı. O kavramı aynen nakletmiş olduğum için burada belki bir tavzih ihtiyacı doğdu. DHKP'deki devrimle çok fazla bir ilgisi tabiatıyla kurulamayabilir. Fakat Salih hocamızın bana söz söyleme fırsatı veren bir cümlesi oldu. Acaba Ebû Hanîfeye bu sözler ne kadar atfedilebilir ne kadar atfedilemez. Kaynaklarıma ben tekrar baktım. Meselâ, İmam Züfer'den nakledilen bir söz var; siyaset kavramını biraz daha söylediğim tarzda ortaya koymaktadır.

Salih TUĞ
MÜ İlähiyat Fakültesi

Efendim Ebû Hanîfe ile ilgili bugünlerde Türkiye'de büyük hareketlenme var, biliyorsunuz İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe özel sayısı çıktı, İslâmî araştırmalar dergisi neşretti. Burada, bir muhafazakâr reycilik teorisyeni, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve ana dilde ibadet, İmam Ebû Hanîfe'nin fıkıh metodolojisi, siyaset ilişkisi bağlamında Ebû Hanîfe, Ebû Hanîfe ve nassların değerlendirilmesi gibi konular işlenmiş bir de Vecdi Akyüz hocamızın çevirmiş olduğu Nevin Abdülhalik Mustafa'dan *İslâm Düşüncesinde Muhalefet* var. Aşağı yukarı bu tez çerçevesinde işlenmiş olan konular iyice araştırılmış, yazarı uluslararası bir siyaset bilimcisi Kahire'de çalışan bir kimse. Bu da önemli bir kazançtır. Türkiyemizde bunlar ilerledikçe bence çok önemli bununla birlikte en ihmal edilmiş demiyeceğim ama siyasî sebepler nedeniyle en az en uzatılabilmiş alanlardan biri kamu hukuku.